

תיאוריה ומעשה במפתוח ספרות יפה

שושנה לנגרמן

המאמר פותח בדיון בצורך למפתח תכנים של יצירות ספרותיות. בהמשך מתוארות הבעיות השונות העולות מניסיון למפתח נושאים בספרות יפה; מתוארים גם הפתרונות שניתנו לבעיות אלה בספרות בסקנדינוויה ובארצות הברית, ומדיניות המפתוח שננקטה במקומות אלה. לסיום מתואר המצב בתחום זה בישראל, וכן פרויקט ניסיוני בתחום, שהופעל על ידי מרכז ההדרכה לספרות.

מבוא - מדוע דרוש מפתוח לספרות יפה

כבר בימי היוונים והרומאים, עוד כשהספרות נכתבה בכתב יד על גבי פפירוסים, היה ברור שיש לתת בידי הקורא מפתח כלשהו לתוכנם של הספרים העיוניים, ספרי הפילוסופיה, המדעים והדתות. האמצעי ששימש לכך היה תוכן העניינים. לאחר המצאת הדפוס, במהלך המאה ה-16, החל להתפתח המפתח לספר יחיד, כפי שהוא נתפס כיום, ובמאה ה-17 החל להתפתח מפתוח כתבי העת. ואולם הספרות היפה לא זכתה להתייחסות מסוג זה, בעיקר משום שלא זכתה להערכה שהיא ראויה לה. ראו בה כלי ביזורי, העוסק בסיפורים בדיוניים ולא בתיאור המציאות, וככזאת, אין צורך להפעיל עליה כלים מדעיים, ואין צורך במידע על אודותיה מעבר לזו של שם המחבר או לכל היותר שם הספר. גישה זו שלטה ביד רמה עד למאה ה-20. שיטות המיון הקיימות מתייחסות למיון הספרות היפה לפי שפות ולפי תקופות היסטוריות. שיטות אלה אינן מתייחסות לנושאים המועלים ברומן, בסיפור, בשיר או במחזה. בספרות ציבוריות מוצבת הספרות היפה על המדפים לפי שפות, ובתוך כל שפה לפי א"ב של שם המשפחה של מחבר היצירה, בין אם זו יצירה מקורית ובין אם היא מתורגמת. חלוקה זו פשוטה ליישום אבל איננה עונה על צרכי מי שמחפש יצירה הדנה בנושא מסוים או מתרחשת בתקופה מסוימת. בעוד שמפתוח הספרות העיונית הוא כיום דבר מובן מאליה, הרי שיש עדיין המפקקים בצורך שבמפתוח הספרות היפה.

את הגישה הזאת תוקפת במאמרה שילה אינטנר (Intner, 1987). היא מסבירה מדוע השיטות הקיימות של מיון הספרות היפה אינן עונות על הצרכים, וטוענת כי הכרחי לתת כותרות נושאות לספרות היפה, כפי שנותנים לספרות העיונית.

אחת החוקרות המרכזיות בנושא, סוזן הייס (Hayes, 1992), סוקרת ארוכות את הסיבות להעדר מפתוח של ספרות יפה, וטוענת שיש לספק גישה נושאת גם לספרות זו. וכך, ספרנים שנתקלו בפניות מצד צרכנים אשר ביקשו לקבל תשובה לבעיותיהם לא

רק בתחום העיוני-הכרתי אלא גם בתחום האמוציונלי-חוויתי, חיפשו פתרון שיאפשר נגישות לנושאים הנדונים בספרות היפה. במשך הזמן, החלו חלק מהספרנים ליצור לעצמם רשימות נושאים או להקצות מילות מפתח גם לחלקים מהספרות היפה ומספרות הילדים.

כותבים נוספים, כמו ירמו סאארטי (Saarti, 1999), מציינים שלא ניתן להגיע לתכנים המצויים בספרות היפה ללא ניתוח תוכן המתייחס לנושא.

במהלך המאה ה-20 חל שינוי גמור בגישה לחומר שאיננו מדעי בכלל, ולספרות היפה בפרט. כיום ברור שיש להתייחס ברצינות לנושאים הנדונים בספרות היפה, גם אם מדובר בסיפור בדיוני. הספרות היפה מרבה לתאר מצבי מציאות, וגם האמנות, כידוע, משקפת בדרכה את המציאות הקיימת. הגישה הפלורליסטית, מבחינה חברתית, בבואה לנתח את המציאות, מתייחסת לכל המקורות הקיימים. גם דרישות הקוראים השתנו. קורא שמחפש חומר על ארץ מסוימת או על בעיה חברתית כלשהי, יופנה בנקל לספרות העיונית ולמקורות השונים הקיימים בספרים ודנים בנושא. אך אם הוא מבקש לראות את הבעיה גם מזווית נשית, למשל, או מזווית של אדם ממוצא מסוים, או אז יכולה לבוא לעזרתו נקודת מבט שמוצגת בסיפור, במחזה או בשיר.

כיום זכה כבר הצורך במפתוח ספרות יפה בהכרה גורפת. הוא נערך גם בספרות אקדמיות וגם בספרות ציבוריות. קוראים המבקשים חומר בנושא מסוים אינם מתייחסים לספרות עיונית בלבד.

גם מצד החוקרים חל שינוי בגישה לספרות היפה: לא עוד ראייה דיכוטומית של ספרות יפה לעומת ספרות עיונית. גם הספרות היפה יכולה לשמש מקור למחקר ולהבנת תהליכים שונים, הן אצל הפרט והן אצל הקבוצה. חקר ההיסטוריה והסוציולוגיה אינו מסתמך כיום רק על מסמכים רשמיים המצויים

← שושנה לנגרמן, מכללת דוד ילין, shola@013.net

תקנון הקובע את הקריטריונים למפתוח. המוסד הבינלאומי לתקנון כבר קבע תקנון וכללים למפתוח ספרות עיונית (International Organization for Standardization, 1985). הכללים הללו אינם ישימים לגבי מפתוח ספרות יפה. חוסר הסטנדרטיזציה גורם לשוני רב בתיפוט המפתוח אצל ממפתחים שונים, וגם מטרות המפתוח נתפסות אצל רבים באופן שונה. דבר זה מקשה כמובן על המחפש שאינו מודע למטרות שעמדו לנגד עיני המפתחים של אוסף נתון.

2. הקושי בקביעה על מה מדבר הספר. בספרות מדעית מדגיר המחבר בדרך כלל מהו נושא המאמר שנכתב או מה עומד במרכז המונוגרפיה. אבל בספרות יפה רשאי כל קורא להגדיר בעצמו מהו בעצם הנושא המרכזי, מהי התמה (theme), ועל אודות מה נסב המסמך (aboutness). לדוגמה, ספרו של עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך" (עוז, 2002), מספר על חייו של ילד בירושלים בעשור שקדם להקמת המדינה. התמה המרכזית היא יחסי משפחה של הורים ובנם היחיד, אבל יש בספר חלק נכבד גם על יחסי ערבים-יהודים, יש בו קטעים העוסקים בחיי היהודים ברוסיה ועוד כהנה וכהנה. אילו מן הנושאים הנדונים נציין כמילות מפתח, ואיך ננסח את מילות המפתח הללו כך שמצד אחד ייצגו נאמנה את תוכן הספר ומצד שני יהיו מובנות לקהל הקוראים המגוון? בעיית ניסוח מילות המפתח היא בעיה מרכזית גם במפתוח ספרות עיונית, אבל היא קשה פי כמה בספרות היפה. אופיה של הספרות, ולמעשה של כל יצירת אמנות, הוא כזה שמאפשר את ניתוחה מנקודות מבט שונות. כל אחד מהקוראים עשוי לשים דגש על בעיה מרכזית שונה. האם מסוגל המפתח להתייחס לכל נקודות המבט?

3. מה יהיו מרכיבי הנושאים שניתן ליצירה? בעת מתן מילות המפתח עלינו להתייחס לסוגה הספרותית; למבנה הסיפור או העלילה; לסגנון; לתפקיד המסגרת של הסיפור/ השיור/ המחזה; לתקופה ההיסטורית שבה מתרחשת העלילה ולתקופה ההיסטורית שבה נכתבה היצירה; לסימבוליות ולדמיון ביצירה; ולכסוף אולי גם להשפעותיה של היצירה. הקטגוריזציה של נושאים אלה קשה מאוד, מכיוון שמגוון הנושאים העולם מיצירה ספרותית הוא גדול מאוד. ברור שהקצאת נושאים לכל אחת מהקטגוריות הללו תדרוש זמן רב, ולכן תהיה יקרה מדי ובלתי ישימה. אי לכך יש להקדיש מחשבה ולהחליט את מה מתוך כל מרכיבי היצירה ראוי למפתח.

4. לפי מה נחליט מהם הנושאים הנדונים? מה יהיו המדדים שלנו בקביעת הנושא? במסמך עיוני מציין בדרך כלל המחבר במבוא מהו נושא הדיון. בספר עיוני יש בדרך כלל תוכן עניינים המציין את הנושאים הנדונים. לכותר יש תת-כותר ובו התייחסות לנושא. ואילו בסיפור, ברומן או בסרט דוקומנטרי אין מבוא, אין תוכן עניינים או רשימת פרקים, אין בדרך כלל תת-כותר ואין כמובן סיכום. ובנוסף לזאת, אין גם שום אפשרות לקרוא את כל המסמך. אם רומן מתרחש על

בארכיונים. הספרות היפה, המתארת גיבורים ומצבים של ההווה, מהווה אסמכתא למחקרים מעמיקים בתחום, המבוססים על ניתוח תכנים. עדות מצינית לכך אנו יכולים למצוא במחקר המקיף של עוז אלמוג: "פרידה משמוליק" (אלמוג, 2004). במחקר זה הסתמך החוקר, בעיקר, על ניתוח תוכן של יצירות ספרות, של מחזות ושל סרטים עלילתיים. מכאן, שכדי להגיע למידע האצור בספרות היפה יש צורך במפתוח, הן כדי לענות על צורכי הקוראים, והן כדי לענות על צורכי החוקרים.

כיוון אחר, המצביע על הצורך במפתוח הספרות היפה, שייך לתחום הביבליותרפיה. אנשים מבקשים לדעת כיצד התמודדו בני אדם אחרים בכעיות דומות לשלהם. הספרות היפה מציגה דרכי התמודדות שונות מאלו המוצגות בספרות המקצועית. ההזדהות עם גיבור הסיפור מסיעת לעתים לקורא לקבל את מצבו או למצוא בעצמו כוחות חדשים להתמודד עם המצב שבו הוא נתון.

גם באתר המחלקה ללימודי ארכיונאות ומידע באוניברסיטה של קולומביה הבריטית בקנדה (University of British Columbia, School of Library, Archival and Information Studies, April 2003) ניתן למצוא הסבר לשאלה מדוע יש צורך במפתוח הספרות היפה.

כאשר אנו מדברים במסגרת זאת על מפתוח, חשוב להדגיש, כי הכוונה היא למפתוח בשפה מבורקת. בעוד שלגבי ספרות עיונית בתחומי הטכנולוגיה והמדעים ניתן לחשוב שמפתוח בשיטת השפה החופשית - המאפשרת גישה לכל מלה בטקסט - ייתן מענה יעיל, הרי שחיפוש על מלים מהטקסט לא יוכל לתת מענה כזה בספרות היפה.

מפתוח בשפה חופשית, המתייחס רק למונחים הכתובים בטקסט המסמך, לא ייתן מענה לשאלתנו בדבר הנושא שבו מדובר. בספרות עיונית יוכל הכותר לתת לנו לעתים קרובות מענה חלקי. ייתכן שגם בכותר המשנה יהיה ציון לנושא המסמך, ובוודאי נמצא ציון לנושאים בתקציר. אבל בספרות היפה כל אלה אינם קיימים, וגם השימוש בשפה שונה לחלוטין והוא כפוף למסגרת הסיפור ולסגנונו של הכותב. אותו צירוף של אותיות יכול לקבל משמעויות שונות בהקשרים שונים. לכן אין לנו ברירה אלא להשתמש במפתוח המסתמך על רשימה של מילות מפתח מבורקות.

הבעיות המיוחדות שבמפתוח ספרות יפה

אף שההכרה בצורך במפתוח ספרות יפה היתה קימת זה זמן רב, הבעיות המיוחדות הכרוכות במפתוח זה - בעיות שפורטו בפסקה הקודמת ובעיות נוספות שפורטו להלן - עיכבו את פיתוח הנושא (לנגרמן, 2007, עמ' 228-236).

תהליך המפתוח מחייב, בעיקרון, שני צעדים בסיסיים: ניתוח מושגי של הטקסט; ותרגום המושגים ל"שפת המפתוח".

בניתוח המושגי של הטקסט אנו נתקלים במספר בעיות:

1. חוסר סטנדרטיזציה. על מנת לפתח מפתוח יעיל, חשוב שייוצרו

ביטוי למקצוע הספרנות, כמו בספר "סיפור על אהבה וחושך", שהוזכר לעיל, כי אז נקודות הגישה שצוינו לעיל לא ייתנו מענה לשאלתו. שיטות המיון הללו אינן נוגעות למעשה בתוכנו של החיבור.

בניסיון לתת מענה גם להיבטים נוספים של היצירה, מציעות שתי החוקרות, פיטרסן (Pejtersen, 1983) וראנטה (Ranta, 1991), לחלק את תוכני היצירות לשני רבדים מרכזיים: הרובד העובדתי, המתייחס לעובדות הקשורות בסביבה, באישים ובעלילה; והרובד הרגשי, המתייחס לרגשות המובעים בה. מובן שפשוט יותר למפתח את הרובד העובדתי.

מפתוח - בעיית הסטנדרדיזציה עולה כמובן תמיד כשבאים למפתח חומר מכל סוג שהוא. השאלה הנשאלת תהיה, מהי שפת המפתוח: האם תהיה זו שפה חופשית או שפה מבוקרת? כפי שכבר צוין לעיל, מפתוח בשפה חופשית לא יפתור את הבעיה בספרות יפה, למעט מקרים שבהם מדובר באישיות מסוימת שהספר מדבר בה. אבל אם נושא הספר הוא קנאה, למשל, יש להניח שמונח זה לא יופיע בטקסט של הספר. חיפוש בשפה חופשית אינו ישים גם לענייננו משום שמספרם של הספרים בספרות יפה המצויים במדיה דיגיטלית מועט עדיין, כך שלא קיימת נגישות לחיפוש על פי כל מלה בטקסט. וגם כאשר תהיה נגישות כזו, אין זאת אומרת שמשמעות המלה כפי שהיא מופיעה בטקסט תהיה המשמעות שאותה מחפש השואל.

במהלך 30 השנים האחרונות נעשו ניסיונות שונים להכין מערכות מפתוח לספרות היפה. כל מפתחי השיטות יצאו מתוך ההנחה שמערכות המיון הקיימות אינן נותנות מענה מספק, ושאפשר לפתח מערכת שתיתן מענה מספק. להלן מובאים פתרונות שהוצעו על ידי ארגונים וחוקרים שונים.

בעת מפתוח הספרות היפה, עוד לפני הקצאת מילות מפתח המתייחסות לתוכן, יש להתייחס לשתי שאלות מרכזיות:

1. האם להתייחס לספרות היפה כאל אוסף נפרד - כך שכניסה לקטלוג או למפתח מחייבת כניסה נפרדת מזו של המערכת הכללית ואין צורך להוסיף לכל פריט את מונח המפתח "ספרות יפה" - או שכל האוסף ישולב בתוך המפתח/ הקטלוג הכללי עם ציון שמדובר ב"ספרות יפה"? מרבית הספריות בחרו בדרך של שילוב האוסף בתוך הקטלוג הכללי. בספריית הקונגרס ניתן המונח fiction לכל ספר בספרות יפה. עובדה זו אינה מונעת, כמובן, את הצבת הספרות היפה במקום אחד על המדפים.

2. מה יהיה אוצר המונחים שבו נשתמש במפתוח - האם נפתח אוצר מונחים ייחודי או נשתמש באוצר מונחים קיים, בתוספת הנחיות או הערות מתאימות? מפתוח הספרות היפה וספרות הילדים והנוער מחייב מונחים ייחודיים, אולם הוא יכול להסתמך על אוצר מונחים קיים כבסיס, וגם לתת מענה לצרכים הייחודיים של מאגר המידע בספרות יפה. נתאר להלן את דרכי הפתרון השונים שנמצאו.

רקע חיי כפר, אין זה אומר שנושא הספר הוא חקלאות; אם סרט, ולו גם דוקומנטרי, מתרחש בחורף, אין זה אומר שהנושא שלו הוא אקלים; אם גיבור הספר חולה, אין זה אומר בהכרח שהספר עוסק בהתמודדות עם המחלה. מסמך עיוני נועד להעביר מידע וידע. מסמכים יצירתיים נועדו ליצור חוויה או לתת השראה.

5. גורם ההערכה. הקוראים מבקשים לעתים קרובות לדעת מה ערכו האסתטי והערכי של הספר המדובר. באופן אינטואיטיבי היינו משיבים שההערכה אינה מתחומי העיסוק של הספרנים, מכיוון שהיא דורשת כישורים אובייקטיביים שאינם נמנים עם הכישורים הנדרשים מספרנים. להלן נתייחס לפתרונות הבעיות שהוצגו לעיל, כפי שדווחו בספחות.

פתרונות שניתנו לבעיות מפתוח הספרות היפה

בדיונו זה נתייחס אך ורק לפרוזה, לא לשירה ולא למחזות, מכיוון שהבעיות העולות ממפתוח יצירות כאלה קשות בהרבה. גם המאמרים המצוטטים בביבליוגרפיה מתייחסים לפרוזה בלבד. כמו כן נתייחס רק למפתוח אוסף, ולא נעסוק ביצירת מפתח לספר יחיד.

הספרות דנה הן בדרכי מיון המתייחסות בין היתר להצגת הספרים במדפי הספרייה, והן לשיטות המפתוח שבהן אין המתייחסות למיקומו הפיזי של הספר.

בעיית הסטנדרטיזציה

כפי שצוין לעיל, במהלך הניסיון להתמודד עם בעיית הסטנדרטיזציה, ניסו הספריות להשתמש בכלים הקיימים שעמדו לרשותן, והם: מיון ומפתוח.

מיון - בחיפוש אחר האספקטים שחשוב להתייחס אליהם בספרות יפה, הגיעו מחברי שיטות המיון להחלטה להתייחס לסוגה הספרותית באופן כללי - פרוזה, שירה, מחזות, למקום שבו נוצרה היצירה, כגון: ספרות אנגלית; ספרות צרפתית וכיו"ב; וכן לתקופה שבה נוצרה: המאה ה-18; המאה ה-19 וכיוצא בזה. כך עושים בשיטת המיון של דיואי, וכך גם בשיטת המיון של ספריית הקונגרס; וקטגוריות אלה שימשו גם ליישום שיטה של מיון ספרות יפה. אלה גם הפרמטרים שאליהם מתייחסות הספריות של המערכת האוניברסיטאית בארץ.

הארל (Harrel, 1985) סקרה את שיטות המיון של ספרות יפה בספריות הציבוריות הגדולות בארצות הברית, ומצאה ש-94 אחוז מהספריות שנסקרו משתמשות בסוגה כקטגוריית המיון העיקרית, ולפיה גם מוצבים הספרים בספריות. הקטגוריות הן: רומנים; יצירות של מדע בדיוני או פנטזיה; הרפתקאות; כלשים ומסתורין, כשבתוך כל סוגה מסודרים הספרים לפי מחברים. אבל קטגוריות אלה אינן נותנות מענה לשאלות כמו לדוגמה, מה נכתב בנושא "ספרנות" בספרות יפה. אם ירצה הקורא לדעת בכמה ספרים מתואר גיבור שהוא ספרן, או באילו ספרים יש

הגישה האמריקנית

בספריית הקונגרס, ובעקבותיה גם בספריות רבות אחרות בארצות הברית, בחרו בגישת השילוב. כאשר לשאלה השנייה: מהם מרכיבי היצירה שאותם יש לכלול בעת הקצאת מילות מפתח או כותרות נושאים - הוועדה לניתוח נושאי (Subject Analysis Committee) המליצה על ארבעה מאפיינים המיטיבים את הנגישות הנושאית לספרות יפה:

א. סוגה ספרותית (ז'אנר). מונח כמו "סיפורים", המתייחס לסוגה הספרותית, מתנגש לעתים במונח קיים ברשימת כותרות הנושאים, שלא התייחס לאותו עניין. דוגמאות לסוגות: הרפתקאה; מחזה; אגדה; מותחן.

ב. נגישות לגיבור או לגיבורים. לפי הנחיות האגודה האמריקנית, התייחסות לשם של גיבור תופיע רק כאשר הגיבור מופיע בשלוש יצירות או יותר; או כאשר שם הגיבור מופיע בשם הסדרה; או במקרה שיש סיכוי שקורא יחפש לפי שם של גיבור מסוים. את הדמות יש להגדיר על ידי הוספת מאפיין. לדוגמה: שרלוק הולמס <גיבור ספרותי>; אפולו <מיתולוגיה יוונית>; בלק <כלב, דמות ספרותית>.

ג. מסגרת ההתרחשות (הכוללת מקום וזמן). מקום יכול להיות גיאוגרפי (בדיוני-ריאליסטי או פנטסטי) או מסגרת חברתית, כמו לדוגמה, פנימייה. אם מדובר במקום גיאוגרפי, ניתן להשתמש בשמות המקומות כפי שהם מופיעים ברשימת כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס, LCSH. אם מדובר במקום בדיוני, יש לציין זאת במאפיין. לדוגמה: גן החיות הלאומי - ספרות יפה; או: ארץ לעולם לא <מקום בדיוני-פנטסטי> - ספרות יפה. מסגרת הזמן תזכה למלת מפתח רק אם היא קריטית מבחינת העלילה או הדלייה. אם המדובר במסגרת התרחשות ממשית ולא דמיונית, יש להתייחס אליה כפי שנרשם בכותרות הנושאים המקובלות. לדוגמה: יוון - היסטוריה - עד 146 לפנה"ס - ספרות יפה.

ד. נושא (topic). לדוגמה: "ילדים להורה יחיד - ספרות יפה". לעתים ניתן להוסיף תת-חלוקה, כמו: "סרטן - חולים - ספרות יפה". אם היצירה מתייחסת לנושא במקום מסוים, ניתן להוסיף אותו בכותרת הנושא: single women - New York - Fiction.

בשנת 1990 פרסמה אגודת הספריות האמריקנית (American Library Association, 1990) מהדורה ראשונה של קווים מנחים לגישה נושאית ליצירות בתחומי ספרות יפה, מחזות ועוד. כאשר פורסמו הנחיות אלה, התנדבו ספריות אחדות בארצות הברית, גם ציבוריות וגם אקדמיות, ליישם אותן, בעיקר לגבי הסוגה הספרותית. היישום נעשה גם ברשת של OCLC וכן בספריית הקונגרס. הספריות הללו העשירו את הרשומות של הספרות היפה בהקצאת נושאים וסוגה. בשנת 2000 פורסמה מהדורה חדשה של הנחיות (ALA, 2000).

סטיבן אולדר (Olderr, 1991) הכין רשימה של כותרות

נושאים למפתוח ספרות יפה על בסיס כותרות הנושאים הקיימות בספריית הקונגרס, וכנספח להן. דרך העבודה של אולדר בהכנת הרשימה היתה: 1. איתור של כותרות נושאים לא בחרות והסברתן. 2. הוספת רמיזות. 3. הוספת מונחים חדשים, במידת הצורך. מאחר שהרשימה היא נספח ל-LCSH, יש להשתמש בה רק במקרה שאין שם מונח מתאים. הניתוח הנושאי מתייחס אך ורק ליצירות שלמות ולא לאנתולוגיות או לאוספי יצירות והוא איננו מיועד לדברי ביקורת. הנספח מסביר את דרכי המפתוח של ספרות יפה, ומכיל נושאים ייחודיים לספרות היפה או כאלה שיש להם יישום מיוחד בתוכה.

לרשימת כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס (LCSH) נוספו 15,000 כותרות נושאים המתייחסים לספרות היפה וכן 1100 נושאים חדשים.

הגישה הסקנדינונית

קליר בגטול (Beghtol, 1990) מתארת במאמרה שיטות אחדות למיון ספרות יפה. כך למשל היא מתארת שיטה של ווקר (Walker), שהסתמכה על מיון רב-פנים של רגננתן (Ranganathan), ומוצאת כי איננה ישימה.

כמו כן היא מתארת את שיטתה של פיטרסן (Pejtersen, 1979), המבוססת רק על דלייה ולא על סידור החומר במדפים. פיטרסן בנתה את שיטתה לאחר שניתחה את דרכי החיפוש של קוראים לגבי ספרות יפה. היא מבחינה בין ארבעה ממדים עיקריים של יצירת ספרות יפה:

1. נושא (subject matter) - המתייחס לפעולה, למהלך האירועים, להתפתחויות הפסיכולוגיות וליחסים החברתיים.
2. מסגרת זמן ומקום - זמן, עבר, הווה, עתיד, מקום גיאוגרפי או מסגרת חברתית.
3. כוונת המחבר - אם ביקש המחבר ליצור חוויה רגשית, להציג תופעה או לתת מידע. אספקט זה הוא בעייתי ביותר מכיוון שהוא פתוח לפרשנויות.
4. נגישות לקוראים - קריאות, לאיזו רמת גיל מתאימה היצירה, נתונים פיזיים שלה וסוגה ספרותית.

לדעת בגטול, הגדרת הקטגוריות שלעיל איננה בחרה מספיק. במאמרה מתוארות שיטות נוספות, אולם מאחר שאף לא אחת מהן, פרט לשיטתה של פיטרסן, לא נוסתה הלכה למעשה, לא ניתן להעריך אותן. כל השיטות בנויות על ההנחה שכדי לתת קטגוריות נושאים נכונות, יש להכיר את היצירה. על השאלות המרכזיות, מהם היסודות בספרות יפה שניתן לתמצת אותם בדרך פחות או יותר אובייקטיבית, וכיצד יחליטו הממפתחים מהם היסודות החשובים ביצירה, לא ענתה בהצלחה אף אחת מהשיטות שנסקרו במאמר.

מאמרה של בגטול מלווה בכיבלוגרפיה עשירה ביותר של מאמרים על הנושא, וכיבלוגרפיה נוספת המתעדת את הניסיונות השונים שנעשו בתחום מיון ומפתוח הספרות היפה מאז 1902. בגטול מסכמת שהמרכיבים החשובים אשר יש לקחת

בחשבון בעת מפתוח הספרות היפה הם: אישים, מאורעות, מקום וזמן.

בארצות סקנדינוויה נעשתה עבודה רבה בתחום מפתוח הספרות היפה. סאארטי (Saarti, 1999) הפיני הכין אוצר מונחים מיוחד לשימוש במפתוח של ספרות יפה. הוא מסכם את הגישות השונות, וגם מציין את הקושי שבקביעת מונחי מפתוח סטנדרטיים כאשר מדובר בספרות, שכן תכונות היסוד שלה: עושר לשוני של הטקסט; ריבוי סמלים; וטקסט הנתון לפרשנויות שונות.

גם בפינלנד החל ניסיון המפתוח של הספרות היפה בשימוש במונחים שהיו קיימים בתזאורוס הפיני הכללי, וגם שם הוכיחו הניסיונות שנעשו כי המינוח הקיים איננו מספק, ומהר מאוד התעוררה השאלה של מפתוח אחיד בנושא זה לכל הספריות. **שירות של קטלוג ומפתוח מרכזיים הם הכרחיים, בגלל המאמץ הרב הנדרש בעת מפתוח ספרות זו ובשל חוסר בקווים מנחים והעדר מסורת.**

כדי לאפשר שירותי קטלוג מאוחדים לארצות סקנדינוויה, פיתח סאארטי אוצר מונחים למפתוח הספרות היפה. הפרויקט החל בשנת 1991, כאשר עשר ספריות החלו למפתוח ספרות יפה. בסקנדינוויה היו מודעים לרשימה של אולדר, הנספחת לכתרות הנושאים של ספריית הקונגרס. בשוודיה היה קיים גם אוצר מונחים מיוחד למפתוח ספרות יפה, שיצא לאור בשנת 1987. לתזאורוס של סאארטי שני חלקים: סיסטמתי ואלפביתי. בחלק הסיסטמתי יש חלוקה לשלושה פנים: מסגרת, אישיות, נושא, וכל אחד מאלה מחולק לתת-מחלקות. החלק האלפביתי בנוי במתכונת תזאורוס. אחת הבעיות בפורמט הקטלוג היתה, שפורמט MARC שבו השתמשו לא אפשר הבחנה בין ספרות עיונית לספרות יפה.

ספריית האוניברסיטה של הלסינקי, שהיא גם הספרייה הלאומית בפינלנד, החליטה ב-1993 להתחיל בפרויקט של פיתוח כותרות נושאים לספרות יפה. מונה עורך, שלצד ועדת מערכת. רשימת כותרות הנושאים שונתה למבנה של תזאורוס, כדי שתוכל להתאים למבנה התזאורוס שפורסם על ידי ספריית האוניברסיטה של הלסינקי (הוא התזאורוס שפותח על ידי סאארטי). המהדורה הראשונה של התזאורוס, ששמו KAUNOKKI, יצאה לאור בשנת 1996. כשיטת מפתוח אימצו בפינלנד את שיטת הפנים (Facets) של רנגנתן, כשאליה מצורף מפתח אלפביתי. הפנים התייחסו לנושאים הבאים: סוגה; אירועים, מוטיבים ותמות (Themes); דמויות; מסגרות; זמנים; אחר בקטגוריה "אחר" נכללו מרכיבים שאינם שייכים לתוכן היצירה אלא למידת נגישותה, כאלה שהופיעו גם אצל פיטרסן.

בתזאורוס נכללו גם מונחים למפתוח ספרות ילדים ונוער. התזאורוס הזה נועד מלכתחילה למפתוח ספרות יפה בספריות ציבוריות. לצורכי מחקר אקדמי בספרות, פותח אוצר מונחים שונה. נערך ניסוי בשימוש בתזאורוס שבבנה, לגבי 10,000 ספרים בספרייה ציבורית באחת מערי פינלנד. לכל ספר הוקצו בתחילה

עשרה מונחי מפתוח. כיום המספר הממוצע הוא 15 מונחים לספר. היתה החלטה כללית לגבי עומק המפתוח, שהנחתה להתייחס רק לנושאים המרכזיים המופיעים בספר. במהלך הניסוי התברר שאין אפשרות להימנע מהתייחסות אישית של המפתוח לתוכן היצירה, ושההתייחסות הזאת המביאה לאינטרפרטציה מסוימת. כאשר מאגר המידע שנוצר הועמד לרשות הקהל, התברר שעיקר החיפוש נסב סביב שני מרכיבים: 1. הסוגה; 2. עיסוק בנושאים ספציפיים, לדוגמה: אלכוהוליזם.

ב-1998 הוכנסו בפינלנד שירותי קטלוג ומפתוח מרכזיים, והתזאורוס נמצא בשימוש בהם. סאארטי מדגיש את החשיבות שבפיתוח מאגרי מידע מיוחדים לספרות יפה ולחומרים דומים, כמו סרטי קולנוע. תוך כדי הדיון בבעיית הסטנדרדיזציה, דנו גם בבעיה של קביעת ה-aboutness (אודות מה היצירה), ובהחלטה אילו היבטים של היצירה חשוב למפתוח.

מה יהיה המקור לקביעת מילות המפתוח

לאחר שכבר הוחלט איך להתייחס לספרות היפה - כאוסף משולב באוסף הכללי או כאוסף נפרד; לאחר שהוחלט מהם מאפייני היצירה שישזכו למפתוח ולאחר שנקבע גם מה יהיה אוצר המונחים לפיו ימופתחו היצירות, נשארה בעיה נוספת, והיא, המקור למילות המפתוח שיוקצו לפריט. בהנחה שהכותר אינו מסייע למפתוח ואין גם תקציר העומד לרשותו, אלא אם יוכן על ידי מקימי האוסף או מקימי מאגר המידע, ועל כן ברה, שמדובר בשאלה מהותית.

אחת החוקרות המרכזיות בנושא, כריסטין דצלאר-טידמן (DeZelar-Tiedman, Christine), בדקה במאמרה מ-1996 באיזו מידה ניתן ליישם את עקרונות המפתוח המוצעים על ידי ALA, על פי קריאת המידע שנמסר בידי המו"ל (על העטיפה) בלבד. הניסוי נערך ב-50 ספרי פרזיה, שירה ודרמה. למחקר מסוג זה חשיבות רבה בניסיון לעשות את נושא המפתוח לסביר מבחינת העלויות הכרוכות בהקצאת מילות המפתוח או כותרות הנושאים. אם מספיק לקרוא את דברי המו"ל, כי אז זמן הקצאת הנושאים מתקצר בהרבה. החוקרת בדקה ומצאה, שהזמן הממוצע למפתוח היה 15 דקות לספר. הזמן הזה התחלק בין קריאת טקסט המו"ל, בדיקת כותרות הנושאים ברשימת כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס (LCSH) והקצאת הנושאים. מסקנתה היא שנתן להגיע למפתוח סביר רק מהמידע הנמסר על ידי המו"ל כדי לקבוע את ה-aboutness, חייב המפתוח להיות מבקר ספרות, ומכיוון שלא זה המצב בדרך כלל, אין ברירה אלא להסתמך על מה שכתב המו"ל על עטיפת הספר.

גם סוזן הייס (Hayes, 1992) בדקה אם ניתן להקצות נושאים ליצירה, שיהיו גם ספציפיים וגם מובחנים מספיק לתיאור היצירה והנושאים הנכללים בה, ומהו הזמן שיידרש לשם כך (זמן סביר צריך להיות דומה לזמן המוקדש למפתוח מסמך עיוני). היא בדקה מפתוח של 50 ספרים. הקטגוריות של הנושאים היו נושא, מסגרת וסוגה. מאמרה אינו נותן תשובה חד-משמעית

לשאלה שנחקרה.

בעיה אחרונה שיש להתייחס אליה כאשר עוסקים במפתוח, היא הערכת היצירה. הקוראים מבקשים מידע זה כי הוא חשוב. גם הממפתח יכול להיעזר במידע זה כשהוא ממפתח את הספר. מחקר שערך סאארטי (Saarti, 2002) מוכיח שהספרנים מקצים יותר מילות מפתח ליצירה המוערכת כחשובה, מאשר לספר שהוא בידורי גרידא. הפתרונות שנמצאו לעניין זה הם הוספת הערה לגבי ביקורת שנכתבה על היצירה בעיתונים / או בכתיב עת ספרותיים, וכן ציון במקרה שהספר זכה בפרס כלשהו.

מדיניות המפתוח

כמו בכל תחום אחר בספרייה, גם מפתוח הספרות היפה מחייב קביעת מדיניות. כפי שצוין יש כאן שאלות רבות שיש לקבוע לגביהן כללים בעת קביעת מדיניות המפתוח. להלן נתייחס לשאלות השונות:

ספרות יפה כאוסף נפרד או כחלק מהאוסף הכללי?

אם הספרות היפה מופיעה בקטלוג נפרד, ניתן להשתמש באוצר מונחים מיוחד לסוג ספרות זה, ולהתייחס לנושאים בצורה נפרדת ומיוחדת. אם הספרות היפה משולבת בקטלוג הכללי, חשוב לכלול את המונח "ספרות יפה" בשדה הסוג או הנושא של כל רשומה, ואז ייעשה המפתוח בהתאם לאוצר המונחים המשמש את כל האוסף.

מה נמפתח?

האם נמפתח כל יצירה בספרות יפה שמגיעה לספרייה? האם נמפתח את הספרים של גרישם, קובן ודומיהם? האם נמפתח רק סיפורת או גם מחזות ושירה? השירה מעלות בעיות ניתוח נושאי קשות ביותר: אם נחליט להגביל את המפתוח של ספרות יפה לספרות "איכותית", מה יהיו הקריטריונים לבחירה? יהודית ראנטה (Ranta, 1991) מציעה במאמרה למפתח רק יצירות שזכו לביקורת בכתיב עת ובעיתונות, ולהסתמך במפתוח על ביקורת זו. אפשר כמובן לקחת קריטריונים סכמטיים, כפי שנעשה הדבר לעתים קרובות גם בספרות העיונית, ולקבוע שכל ספר שיצא משנה מסוימת ואילך ימופתח. זאת מתוך ההנחה שספרים שהפכו לקלאסיקה בתחומם ייצאו לאור במהדורות חדשות, או שהדרישה הרבה לספרים אלה או לנושאים הבאים בהם לביטוי בצורה טובה, תגרום לכך שנמפתח גם אותם במשך הזמן. אבל בספרות יפה הקריטריון הזה אינו תמיד נכון. יתרה מכך, יש ספרים חשובים ורבי ערך שאינם נקראים עוד, מפני שנדחקו על ידי הספרים החדשים, ולספרן יש תפקיד חינוכי בכך שיציב עליהם כאשר קורא מבקש ספר בנושא מסוים. לכן חשוב למפתח ספרים שנחשבים לספרים קלאסיים, וכאן יש חשיבות רבה מאוד לקווים מנחים.

הקווים המנחים הללו אינם יכולים להיות קווים של מומחים לספרות או של מבקרי ספרות מקצועיים. אלה לא תמיד זמינים

למפתח. מובן שרצוי להשתמש בחוות הדעת שלהם, במידת האפשר, אבל לא ניתן להסתמך על חוות דעת כאלה באופן בלעדי. לשאלה זו שייכת שאלת משנה נוספת, והיא, האם יש למפתח סיפורים בתוך קבצים ואנתולוגיות. בארצות הברית הוחלט למפתח רק ספרים ולא סיפורים באנתולוגיות.

עומק המפתוח

שאלה זאת מתייחסת למספר מילות המפתח שיש לתת לספר, ולאילו אספקטים ביצירה להתייחס. שאלה משנית שגם אליה יש לתת את הדעת, היא האם לתת עומק מפתוח שווה לכל סוגי היצירות, או אולי להתייחס ליצירות השונות באופן דיפרנציאלי: לחלק מהן לתת רק מונח מפתח הקשור לסוגה, ולאחרות מינוח שמתייחס גם לפנים אחרים של היצירה. כפי שראינו לעיל, בפנינלנד החליטו לתת בממוצע 15 מילות מפתח ליצירה, בהתייחס לאספקטים שונים. בהנחיות שיצאו לאור על ידי ארגון הספריות האמריקני (ALA, 2000), נכתב שיש לתת ליצירה שישה מונחי מפתח לכל היותר, ושלעיתים קרובות אפשר להסתפק בציון הסוגה בלבד.

אחד המדדים החשובים לאיכות הוא עקביות הממפתחים. עקביות זו אמורה לאפשר שספרים בנושא דומה יזכו לאותן מילות מפתח, גם אם מופתחו בידי ממפתחים שונים. מחקרים שנערכו בנושא הוכיחו שקשה להגיע לרמת עקביות גבוהה בין ממפתחים שונים. נושא זה נדון בהרחבה לגבי הספרות העיונית בספרו של לנקסטר (Lancaster, 2003, pp. 8-68). בספרות יפה הבעיה חמורה בהרבה: ככל שיש יותר מילות מפתח, כך מחמירה בעיית העקביות. קשה להגיע להסכמה בין ממפתחים שונים כאשר להגדרת תוכן המסמך. יהודית ראנטה, השתמשה בדוגמה של ספר שמופתח על ידי שני ממפתחים שונים, וכל אחד הקצה לו מילות מפתח שונות (Ranta, 1991).

סאארטי ערך ניסוי לכדיקת העקביות של ממפתחים בתחום הספרות היפה. 30 ממפתחים, חצי מהם ספרנים מקצועיים וחצי מהם קוראים, התבקשו למפתח חמישה ספרים (Saarti, 2002). המפתוח נעשה לפי אוצר המונחים הפיני לספרות היפה, שהוזכר לעיל. סאארטי הבחין בשתי בעיות הקשורות לעקביות. הבעיה הראשונה היא מהותן של מילות המפתח עצמן. באיזו מידה הן חד-משמעיות, והאם הקוראים מבינים באותו מונח מה שיוצרי אוצר המונחים ביקשו שיוכן. הבעיה קיימת בכל התחומים, מכיוון שלמונחים שונים יש מטען תרבותי שונה, אולם היא חריפה יותר בספרות היפה, גם אם מדובר באותה שפה. בעוד שבספרות עיונית הכללים דורשים להקצות מונחים חד-משמעיים ולא מונחים עמומים, רבי-משמעות וטעונים רגשית, הרי שבספרות יפה, שעוסקת ברגשות, יש מקום להקצות מונחים שהמשמעות שלהם עמומה יותר, וכאן כמובן ירכו חילוקי הדעות.

הבעיה השנייה היא שבהקצאת מילות המפתח על ידי הממפתח מעורבים הבנת הטקסט, הערכים של הממפתח וכמובן הפרשנות שלו ליצירה. כתוצאה מכל אלה נמצא בניסוי שלעיל

יפה, וגם במכללת דוד ילין, אבל לא בדקתי את המצב במקומות אלה.

בשום מקום לא מצאתי קריטריונים ברורים שלפיהם נקבע אלו יצירות זוכות בכלל למפתוח, אלו למפתוח מקוצר ואלו למפתוח מלא. כדי להמחיש את המצב ניקח לדוגמה את ספרו של מאיר שלו, "פונטנלה": הספר מתאר חיי משפחה ביישוב בעמק יזרעאל, בתקופה של תחילת ההתיישבות שם. סיפור של משפחה על רקע ראשית ההתיישבות בארץ. בספרייה הלאומית קיבל הספר את כותרת הנושא: Hebrew fiction - 21st century - 2000.

בבית אריאלה הקצו לספר את מילות המפתח הבאות: "משפחה, יחסים"; "משפחה, קורות". אין שום התייחסות לא למקום העלילה ולא לתקופה שבה התרחשה. מוכן כי מי שיחפש ספר המתאר את החיים בארץ בתקופת ההתיישבות בתחילת המאה ה-20, לא יוכל להגיע לספר באמצעות מילות המפתח הללו.

דוגמה נוספת למפתוח ספר אחר: ספרו של אשכול נבו, "ארבעה בתים וגעגוע", מ-2004, שעוסק בארבעה זוגות וילד אחד, שחיים בית ליד בית ביישוב קטן סמוך לירושלים. לכל זוג סיפור משלו, ובתוך זמן קצר מתחילים הסיפורים להתערבב, וכל מה שהיה יציב ובטוח - מתערער. הסיפור מתרחש בתקופה שלאחר רצח רבין.

בספרייה הלאומית קיבל הספר את כותרת הנושא: Hebrew fiction - 21st century - 2000. בבית אריאלה קיבל הספר את מילות המפתח: "משפחה", "בעיות: שכול"; "אמנויות: צילום"; "מחלות, נכויות ומוגבלויות: מחלות נפש"; "דת: יהדות, חזרה בתשובה"; "מסעות: דרום אמריקה"; "פיגועי מחבלים". מבלי להתייחס לכותרות הנושאים עצמן ולמידת הבהירות שלהן, ראוי לציין כי לא ברורה כלל המדיניות שעל פיה ניתנו בבית אריאלה לספר הראשון רק שתי כותרות נושאים ולספר השני שש כותרות נושאים.

מהדוגמאות הללו עולה שהשיטות הקיימות אינן עונות למעשה על צורכי הקוראים המחפשים חומר על נושא מסוים כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרות היפה. השיטה הראשונה, המסתמכת על כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס, מקצה כותרות נושאים כלליות מדי; השיטה השנייה, הסקנדינאבית מקצה כותרות נושאים מורכבות המסבכות את החיפוש.

הפרויקט של מרכז ההדרכה לספריות

במסגרת קבוצת דיון של ספרנים באינטרנט, שהם בעיקר ספרנים בספריות ציבוריות ובספריות בתי ספר, עלתה הדרישה להכין מפתח נושאים לספרות יפה, כפעולה שיטתית שתיעשה על ידי גוף מרכזי, ולא כפעולה ספורדית הנתונה להחלטות מקריות בספרייה זו או אחרת. הספרנים הבינו שכדי להגיע למפתוח איכותי ולמתן מענה הולם לדרישות העולות מצד הקוראים, יש להשקיע תקציבים רבים בכוח אדם מיומן. לאור הדרישות מצד

שוני עצום הן במספר מילות המפתח שכל מפתח הקצה ליצירה, והן במלים עצמן. המפתחים השתמשו ב-632 מילות מפתח שונות לתיאור חמשת הספרים.

דיוק במפתוח

גם בבעיית הדיוק והספציפיות של המונחים אין לנהוג בספרות יפה כמו בספרות העיונית. אם בספרות העיונית רצוי לתת מונח מדויק המתאים לנושא המאמר, כדי שהקורא לא יקבל יותר מדי חומה, הרי בספרות יפה אין טעם ללכת על מונחים מדויקים מאוד. הנושא שעליו מדבר הספר יכול להיות יחסי משפחה, יחסים בין הורים לבניהם, יחסים בין בני קבוצות שונות, אתניות או אחרות. ההיבט הספציפי שייך לזמן ולמקום ההתרחשות.

מקור המפתוח

המקור עליו מסתמכים בקביעת מילות המפתח עשוי להיות הדברים המובאים על ידי המוציא לאור, מאמרי ביקורת וכן דעות של קוראים שיכולים להציע מילות מפתח שאותן יתאים המפתח בספרייה למונחים הקיימים באוצר המונחים. במחקר העקביות שצוטט לעיל קראו המפתחים את כל הספרים.

יהיו אשר יהיו ההחלטות שיתקבלו, עליהן להיות כתובות וברורות גם למפתחים וגם למחפשים.

המצב בארץ

גם בספריות בארץ קיים מפתוח של הספרות היפה. בספריות האוניברסיטאיות הגדולות ניתנו כותרות נושאים לספרים בספרות יפה. לעתים מתייחסת כותרת הנושא רק לשפה: Hebrew Literature. לעתים נוספת גם התקופה, בעיקר כשמדובר בספר מתקופת השואה. לעתים רחוקות מוסיפים כותרות נושא נוספות. חלק מהכותרים (לא ברורה מדיניות הבחירה) מקבלים כותרת נושא הנוגעת לסוגה. כותרות הנושאים הן באנגלית. הספרות היפה משולבת בתוך האוסף הכללי.

המפתח הנושאי הוותיק ביותר בארץ לספרים בספרות יפה קיים בספריית בית אריאלה בתל אביב. עד שנת 1993 הקצו שם כותרות נושאים מיוחדות שנבנו על ידם לספרים בספרות היפה. משנה זו ואילך התחילו להשתמש במונחים שנוצרו עבור מפתח חיפה. את הספרות היפה משמשת רשימת נושאים מיוחדת שסימנה "נש". יש להצטער על כי אין בידי הספרנים קובץ נפרד המכיל את מונחי המפתח והקשרים ביניהם. כמו כן אין עקביות במתן המונחים. כך לדוגמה, מצאתי הן את המונח "התנחלות" והן את המונח "התנחלויות". באין רשימה מוסכמת של מונחים, אין גם הערות תיחום או רמיזות למונחים נרדפים או למונחים קרובים.

קיימות ספריות נוספות שבהן מוקצות מילות מפתח לחלק מהספרים בספרות יפה. לדוגמה, הספרייה הציבורית בחולון. גם בספרייה של מכללת לוינסקי מוקצים נושאים לספרים בספרות

חברי ועדה מייעצת והם יצאו לאור משנת 1990 ואילך. מרכז ההדרכה לספריות מינה את הח"מ לרכז את הפרויקט הזה. להלן אתאר את מדיניות המפתוח בפרויקט, כפי שהתקבלה גם על ידי חברי ועדת ההיגוי.

עקרונות המפתוח

בניית אוצר מונחים - בבניית אוצר המונחים השתמשתי בעקרונות המפתוח שהטווה ארגון הספריות האמריקאיות ALA ובאוצר המונחים של מרכז ההדרכה המשמש למפתוח ספרות עיונית כבר יותר מעשר שנים. אם יחסרו לנו מונחים למפתוח הספרות היפה, נצרף שני מונחים קיימים או ניצור מונח חדש. בעת המפגש הראשון של ועדת ההיגוי ביקשנו מהספרנים להעביר אלינו רשימות של מונחים שמשמשים את המפתחים ספרות יפה בספריות. קיבלנו רשימה כזאת רק לגבי מפתוח ספרות ילדים, שגם היא נכללה בפרויקט. ניתן להסיק שאין בספריות הציבוריות בישראל רשימה מסודרת וזמינה של מונחים המשמשים למפתוח ספרות יפה.

בחירת הספרים למפתוח - הוחלט על ביצוע ניסוי: כדי שהפרויקט יהיה מחובר לשטח, ביקשנו מספרנים שיש להם עניין בנושא, להשתתף במספר קטן של דיונים בנושא. כמו כן, התבקשו חברי הוועדה להציע ספרים למפתוח.

הפגישה הראשונה של הוועדה נערכה במאי 2005. השתתפו בה 12 ספרנים. המשתתפים התבקשו להעביר רשימה של ספרים בספרות יפה, 30 ספרי מקור ו-20 ספרים מתורגמים. סך-הכול נבחרו 50 ספרים.

הקריטריונים לבחירת הספרים היו: רק ספרים שהם יצירות שלמות ולא אנתולוגיות או קובצי סיפורים; רק ספר אחד של סופר מסוים; ספרים שפורסמו משנת 1990 ואילך; ספרים שנדרשים הרבה על ידי הקוראים. לא נלקחו בחשבון ספרים מסוג "הרומן הרומנטי" וגם לא ספרי הרפתקאות. בבחירת הספרים סמכתי לחלוטין על שיקולי הספרנים בוועדת ההיגוי. לא עסקנו בשאלה האם המפתוח של מרכז ההדרכה יעשה באופן סלקטיבי או שילכלול את כל הספרים בספרות יפה היוצאים לאור ומגיעים למרכז.

הבסיס למפתוח - הספרנים התבקשו להכין תקציר לספר או לצרף את שנכתב בשער האחורי על ידי המו"ל חלקם העתיקו את המידע שנמסר על ידי המו"ל באתר האינטרנט. הנחת היסוד שלי היתה במקרה זה, שעל מנת לאפשר את המפתוח, יש להסתמך על הטקסט שמופיע על העטיפה, ונכתב על ידי המו"ל. בשום ספרייה לא ניתן להסתמך על קריאת הספר כולו, גם אם בחירת הספרים למפתוח היא סלקטיבית. במקרים שבהם יש לנו מידע גם על ביקורת, כדאי לציין אותה כהערה בתוך פרטי הקטלוג של הספר. כמו כן, רצוי להוסיף מידע אם הספר קיבל פרס כלשהו. את כל הספרים קטלגתי ומפתחתי באופן אחיד.

הבחנה בין ספר עיוני לספר בספרות יפה - יש כמה אפשרויות לציין העובדה שמדובר בספרות יפה ולא בספר

הספרנים, החליט מרכז ההדרכה לספריות בישראל לבדוק את האפשרויות של מפתוח ספרות יפה במסגרת מפעל כרטיסי הקטלוג שלו.

הנחות היסוד של הפרויקט

יש חשיבות רבה לקיום של פרויקט משותף, שיעניק את השירות הזה ממרכז יחיד לכל הספריות שיוכל להשתפר במשך הזמן על פי יכולתו של המרכז הזה. מפתוח טוב דורש מיומנויות שאינן נמצא בכל ספרייה ציבורית, והיתרון בפעולה מרכזית הוא בכך שגם הקוראים בספריות מעוטות משאבים יכולים ליהנות ממנה. מובן, שאם הקטלוג הנוצר על ידי מרכז ההדרכה יהיה כיום מן הימים באינטרנט, יימצא בו כבר מפתוח לספרות היפה. מרכז ההדרכה הסכים להיכנס לפרויקט הניסויי מתוך הנחה שבסימונו ניתן יהיה להקצות מילות מפתוח גם לספרים בספרות יפה במסגרת הקטלוג שלו.

לאור זאת הוחלט על התנאים הבאים לניסוי:

א. לא ליצור רשימת נושאים נפרדת בספרות יפה, אלא לשלב את מפתוח הספרות היפה בתוך המפתוח הנושאי הכללי המתבצע על ידי מרכז ההדרכה. תנאי זה חייב ציון נפרד כלשהו לספרים בספרות יפה. כאן יכולה כל ספרייה להחליט אם לציין את הספרים העומדים בנפרד, באותיות ס"י (ספרות יפה) לדוגמה, או לציין אותם בשדה של סוג הפרטי, ברשומה, או להוסיף מונח מפתוח "ספרות יפה" בתוך מילות המפתוח. שתי האפשרויות הראשונות עדיפות.

ב. לפעול על פי מדיניות ספריית הקונגרס, ולא ליצור אוצר מונחים חדש מיוחד לספרות יפה, אלא להוסיף רמזות, הערות תיחום ומינימום של מונחים חדשים לאוצר המונחים או לכתורות הנושאים הקיימים. גישה זו מקילה למעשה גם על הקוראים וגם על הספרנים, שאינם צריכים ללמוד להתמצא בשני אוצרות מונחים.

ג. המפתוח מיועד לקורא רגיל הנכנס לספרייה ומבקש ספר המתייחס, למשל, לתקופת ההתיישבות בארץ בתחילת המאה ה-20. המפתוח אינו מיועד לחוקרי הספרות היפה, אבל הוא יסייע לחוקרים במדעי החברה ובהיסטוריה.

ברור שמדובר במפתוח בעברית. הספרים שימופתחו יהיו כולם בעברית, הן ספרי מקור והן ספרים מתורגמים.

דרכי העבודה

הוקמה ועדה מייעצת, שהורכבה מנציגים מספריות ציבוריות שהביעו עניין בפרויקט, וכן מנציגי מרכז ההדרכה לספריות. הוחלט על ביצוע פרויקט ניסויי, שעל פי תוצאותיו ייבנו הקריטריונים למפתוח הספרות היפה על ידי מרכז ההדרכה. הפרויקט התייחס גם לספרות ילדים ונוער, אולם הדיווח שלהלן מתייחס רק לחלק של ספרות המבוגרים.

הניסוי נערך ב-50 ספרים שכולם סווגו כספרות יפה: 30 ספרי מקור ו-20 ספרים מתורגמים. הספרים נבחרו בהמלצת

עיון: האחת, ליצור קובץ מיוחד במחשב המוקדש למפתוח של הספרות היפה, כפי שנעשה הדבר בספרייה העירונית בית אריאלה שבתל-אביב השנייה היא להוסיף את המונח "ספרות יפה" בכותרת הנושא או בשדה נפרד המתאר את סוג הפריט. האפשרות הראשונה נפסלה, משום שיצירת קובץ נוסף תביא לסיבוכים מיותרים בקטלוג של מרכז ההדרכה. האפשרות השנייה נשקלה, והתבררה כמבלבלת, משום שיש מילות מפתח כמו: "הזדקנות (פסיכולוגיה)" שאם נוסיף להן סוגריים נוספים נקבל מונח מורכב, כמו: הזדקנות (פסיכולוגיה) - ספרות יפה. בנוסף על זאת, אם נשתמש באופציה זו, ניאלץ למעשה לבנות אוצר מונחים חדש. לאחר התייעצות עם כמה מומחים בתחום החלטנו ללכת בדרך של הקצאת מונח מפתח נוסף: "ספרות יפה" לכל ספר בספרות היפה. כך ניתן למצוא חומר בספרות יפה אם מצרפים מונח של נושא ביחד עם סוג הספרות, מה שמחייב כמובן שימוש באופרטור בוליאני בעת החיפוש. ניתן כמובן להוסיף מונח כזה גם בתוך סוג הפרסום כמו: מאמר/ תיק וכיו"ב.

כמה מילות מפתח נקצה לפריט ולאילו מרכיבים בטקסט עליהן להתייחס - גם בנקודה זו בחרנו ללכת בדרך שהלכו אנשי ארגון הספרות האמריקאי, משום שזו נראתה לנו פשוטה יותר ליישום, ופתוחה פחות לעומס של מילות מפתח. לפי כך חייבת כל יצירה לקבל ציון של הסוגה הספרותית. זה יהיה המפתח המינימאלי שיוקצה לכל יצירה. לגבי שאר מילות המפתח הוחלט, כי במקרים שניתן לזהות מקום ותקופה שהם מסגרת ההתרחשות של הספר, יצוינו גם אלה. כמו כן הוחלט לתת מלת מפתח כאשר מדובר בגיבורים מיוחדים, כמו: אנשים בעלי מוגבלויות שונות; בעלי מקצוע מסוימים, כמו רופאים ומורים שהספר מתייחס לאפיוני המקצוע; בעלי חיים. כאשר לנושא הספר, אליו יש להתייחס רק כאשר ניתן לזהות נושא מרכזי. לנושאים - תמות - שמופיעים במרכיב היצירות, כמו: אהבה, קנאה, יחסי ידידות, נתייחס רק כאשר הם הנושא המרכזי בספר, וגם אז לא תהיה התייחסות ליותר משלושה נושאים.

תהליך העבודה

לאחר סיום בחירת הספרים וקטלוגם, הוקצו ליצירות שנבחרו מילות מפתח. מילות המפתח נבחרו מתוך "אוצר מונחי מפתוח" (מרכז ההדרכה לספריות, 1996). כאשר לא נמצא מונח מתאים, הוספנו מונח חדש. המונח נבחר בהשוואה למה שקיים בנספח של ספריית הקונגרס, וכן בהשוואה למונחי המפתח שניתנו ליצירה בספריית בית אריאלה. אחד הקשיים שנתגלו במהלך עבודה זו נבע מן העובדה שאוצר המונחים של מרכז ההדרכה לא עודכן כראוי מאז שפורסם בשנת 1996. עם זאת, ניסיתי להסתפק כמה שקיים, וברוב המקרים רק להוסיף רמיזות, ולעתים הוראות תיחום (scope notes). השתמשתי ב-320 מונחים למפתחות ומספר המונחים החדשים שהוספתי, מועט יחסית, 40 בסך הכול וגם הם היו מונחים שעדכון התזאורוס חייב

אותם. לדוגמה: "ילדים עולים" כמונח צר של "עולים". לעתים קרובות נוספו רמיזות, כמו: "עצבות" ראה: "עצב", כאשר "עצב" היה קיים באוצר המונחים; או שנוסף קישור בין מונחים. לדוגמה: "מוגבלים" כמונח רחב של "עיוורים וכבדי ראייה".

להלן דוגמה למפתוח שעשיתי לפריט מול מפתוח של בית אריאלה - למרות הדמיון, כדאי לשים לב לשוני, עקב השונות במונחים המשמשים למפתוח:

סגל, ישראל. וכי נחש ממית. ירושלים, כתר, 2004.

מפתוח בית אריאלה: משפחה, יחסים: אחים// משפחה, יחסים: אב-בן// חמן אוטוביוגרפי

מפתוח שלי: רומנים אוטוביוגרפיים// אחים ואחיות// חרדים// היסטוריה של ארץ-ישראל// מאה עשרים. מחצית שנייה// חילוניים ודתיים// סיפורי ילדות במקרה הזה, המפתוח שלי מפורט יותר.

דוגמה אחרת:

שלו, מאיה פונטנלה. תל-אביב, עם עובד, 2002.

מפתוח בית אריאלה: משפחה, יחסים// משפחה, קורות.

מפתוח שלי: רומנים (סוגה ספרותית)// חיי משפחה (סיפורת)// עמק יזרעאל//

התוספת שלי התבטאה בהוספת הסוגה הספרותית ומקום ההתרחשות. היה מן הראוי להוסיף מונח מפתח שיבטא את התקופה של התרחשות העלייה: ראשית ההתיישבות בעמק יזרעאל, אבל המונחים הקיימים כמו: "היסטוריה של ארץ-ישראל" ו"התיישבות חקלאית" היו רחבים מדי.

בשלב הבא של הניסוי אמורים היו חברי הוועדה לקבל את הנספח וגם את הפריטים הממופתחים, ולהעיר את הערותיהם. לפי זה אמורים היינו לבגש המלצות למדיניות מפתוח הספרות היפה על ידי מרכז ההדרכה. המדיניות היתה אמורה לכלול גם התייחסות לשאלה מה יהיו הקטגוריות שלפיהן נחליט אם למפתח יצירה מסוימת. כמו כן נדרשנו להחליט מה יהיו מרכיבי מדיניות המפתוח כפי שתוארו לעיל, כחלק מפעילות הקטלוג השוטף. מסיבות שונות נדחה ביצוע השלב הזה.

מסקנות

הן מסקירת הספרות והן מהניסוי שנערך עולה מסקנה מרכזית אחת, והיא שחשוב שתהיה מערכת ארצית, שבה ימופתחו גם הספרים היוצאים לאור בספרות שאיננה עיונית,

כולל ספרות יפה וזאת מכמה סיבות:

קביעת מדיניות אחידה של מפתוח.

א. שימוש באוצר מונחים אחד למפתוח. מצב כזה יקל על הקוראים המחפשים ועל מערך ההדרכה בספרייה, שיצטרכו ללמוד להשתמש רק באוצר מונחים אחד.

ב. כאשר יעלה הקטלוג של מרכז ההדרכה באינטרנט, יהיה מפתוח גם לספרים אלה, והוא יאפשר לכל המעוניין חיפוש במאגר.

ג. חוסר העקביות הטמון באופיו של החומר הממופתח גורם

לכל פריט חשוב מאוד להיצמד לנוסחה הכוללת סוגה; מסגרת התרחשות המציינת זמן ומקום; גיבורים, כאשר נתן להתייחס לגיבור או לקבוצה ספציפיים, כמו: חולה במחלה מסוימת; בעל מקצוע מסוים שהוא גיבור היצירה; בעל חיים העומד במרכז העלילה ועוד. במקרים מסוימים ניתן להתייחס לנושא מרכזי הנדון ביצירה - לא בנושא שכיח כמו אהבה או זוגיות, אלא כשהנושא ספציפי יותר, כמו: אובדן ומוות; שכול, וכאשר זה נושא מרכזי ביצירה.

היצמדות לפרמטרים הללו של מפתוח יש בה כדי להביא לתוצאות הטובות ביותר האפשריות בעבודה מסוג זה: הקצאת מילות מפתח תרחם גם לעידוד הקריאה, מכיוון שאנשים יוכלו לבחור ספרים המתאימים לצורכיהם ולאישיותם. במפעל ארצי כזה ניתן לשתף גם את המו"לים.

לבעיה קשה מאוד בעקביות המפתוח. לכן חשוב שבעתיים שהמפתוח ייעשה על ידי רשות ארצית, שפעולותיה ילכו בייעוץ של ועדה שתסייע בפתרון בעיות שיתעוררו. כמובן, שכל ספרייה תוכל להוסיף לספרים בקטלוג שלה מילות מפתח נוספות.

מסקנה שנייה: ראוי להשתמש באוצר המונחים הקיים של מרכז ההדרכה לספריות. אך אוצר מונחים זה זקוק לעדכון. חסרים בו מונחים רבים. כמו כן קיימים בו מונחים רבים ללא קישורים. לאחר העדכון ניתן יהיה להוסיף נספח קטן של מונחים שישמשו למפתוח ספרות יפה. קיומו של אוצר מונחים אחד יעשה הן את המפתוח והן את השימוש במפתח לנגישים יותר ולידידותיים יותר. מסקנה שלישית: לא רצוי להקצות מילות מפתח רבות

מקורות

- מרכז ההדרכה לספריות בישראל (1996). אוצר מונחי מפתוח. ירושלים, מרכז ההדרכה לספריות בישראל.
אלמוג, ע' (2004). פרידה משמוליק; שינוי ערכים באליטה הישראלית. חיפה, אוניברסיטת חיפה.
לנגרמן, ש' (2007). מפתוח - עיון ומעשה. תל-אביב, צ'ריקובר.
נבו, א' (2004). ארכעה בתים וגעגוע. אור יהודה, זמורה, ביתן.
סגל, י' (2004). וכי נחש ממית. כתר, ירושלים.
עוז, ע' (2002). סיפור על אהבה וחושך. ירושלים, כתר.
שלו, מ' (2002). פונטנלה. תל אביב, עם עובד.

- American Library Association. Subcommittee on Subject Access to Individual Works of Fiction. (1990). *Guidelines on subject access to individual works of fiction, drama, etc.* (1st ed.). Chicago: American Library Association.
- American Library Association. Subcommittee on the Revision of the Guidelines on Subject Access to Individual Works of Fiction (2000). *Guidelines on subject access to individual works of fiction, drama, etc.* (2nd ed.). Chicago: American Library Association.
- Beghtol, C. (1990). Access to fiction: a problem in classification theory and practice, (part two). *International Classification*, 17(1), 21-27.
- DeZelar-Tiedman, C. (1996). Subject access to fiction: an application of the guidelines. *Library Resources and Technical Services*, 40(3), 203-208,210.
- Harrel, G. (1985). The classification and organization of adult fiction in large American libraries. *Public Libraries*, 24(1), 13-14.
- Hayes, S. (1992). Enhanced catalog access to fiction: a preliminary study. *Library Resources and Technical Services*, 36(4), 441-59.
- Hayes, S. (1993). The use of popular & literary criticism in providing subject access, *Cataloging & Classification Quarterly*, 32(4), 71-97.
- International Organization for Standardization. (1985). *ISO 5963: 1985. Documentation - methods for examining documents, determining their subject and selecting indexing terms.*

- Intner, S.S. (1987). The fiction of access to fiction. *Technicalities*, 7(7), 12-14.
- Lancaster, F.W. (2003). *Indexing and abstracting in theory and practice*. (3rd ed).
Champaign, Illinois: University of Illinois, Graduate School of Library & Information Science.
- Olderr, S. (1991). *Olderr's fiction subject headings: a supplement and guide to the LC thesaurus*. Chicago: American Library Association.
- Pejtersen, A.M. & Austin, J. (1983). Fiction retrieval: experimental design and evaluation of a search system based on users' value criteria (part1). *Journal of Documentation*, 39(4), 230-46.
- Pejtersen, A.M. (1979). The Meaning of "About" in Fiction Indexing and Retrieval. *ASLIB Proceedings*. 31(1), 251-257.
- Ranta, J.A. (1991). The New literary scholarship and the basis for increased subject catalog access to imaginative literature. *Cataloging & Classification Quarterly* 14(1),:3-25.
- Saarti, J. (1999). Fiction indexing and the development of fiction thesauri. *Journal of Librarianship and Information Science*. 31(2), 85-92.
- Saarti, J. (2002). Consistency of subject indexing of novels by public library professionals and patrons. *Journal of Documentation*, 58(1)49-65.
- University of British Columbia. School of Library, Archival and Information Studies (April, 2003). *Subject analysis to fiction: This way to innovation. LIBR517*. Retrieved: April, 21 2008 from: http://www.slais.ubc.ca/COURSES/libr517/02-03-wt2/projects/fiction_access/index.htm
- University of North Dakota. Chester Fritz Library (n.d.). *Subject in Fiction*, Retrieved 18 January, 2008 from <http://www.und.nodak.edu/dept/library/Departments/abc/fiction.htm>.